

Отримана 26.10.2025

Прорецензована: 13.11.2025

Прийнята до друку: 24.11.2025

Електронна адреса: ihaveamillion2016@gmail.com

DOI: <http://doi.org/10.25264/2312-7112-2025-29-102-107>

Куртий О. Самопізнання в освіті: етичний вимір. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філософія»: науковий журнал*. Острог : Вид-во НаУОА, 2025. № 29. С. 102–107.

УДК 165.242.1:37

Олег Куртий

САМОПІЗНАННЯ В ОСВІТІ: ЕТИЧНИЙ ВИМІР

У статті розкривається етичний вимір самопізнання в освітньому процесі, при цьому концепт «самопізнання» береться як важлива категорія філософсько-освітнього дискурсу. Засобами досягнення поставленої мети постає теоретична діалектика у її класичному варіанті, виражена через необхідні категоріальні зв'язки. Тим самим вона розуміється як логіка і теорія пізнання, доведені до етики, естетики і тим самим до мислячої педагогіки. У статті обґрунтовується думка, що у межах нового педагогічного мислення вся освіта може бути розкрита як процес самопізнання обох учасників педагогічної взаємодії. Самопізнання тоді тлумачиться не як деяка інтроспекція, не як копирсання в самому собі. Воно за своєю істиною постає як впізнавання себе у світі, який, своєю чергою розкривається як культура, як таке, що звернене до нас. Світ людини, людських стосунків стає дзеркалом мене самого, і таке дзеркало не замулене ані моїм прагненням до самоствердження, ані моєю зарозумілістю, пихатістю. Головне у самопізнанні – не «пізнати самого себе», а впізнати себе. У статті виховання розуміється як реальне живлення душі духом, при цьому протиставляється звичний концепт «соціалізація», який, на нашу думку, вводить як теоретичну, так і практичну педагогіку в оману, вдалому і глибокому концепту «спів-буттєва освітня спільність», всередині якої і відбувається виховання як таке, оскільки саме тут спілкування як спів-буття водночас виступає як власне подія, а не щось знечулене, байдуже, функціональне. При цьому етичний вимір тлумачиться не просто як «складова частина» або «напрямок виховання», як це звично тлумачиться в межах старого, традиційного педагогічного мислення, а як сама істотність виховання духу, виховання правдою, що особливо яскраво виявляється при розгляді філософсько-освітнього змісту феномену совісті. Для розгортання освітнього процесу саме як самопізнання необхідно переорганізувати його на засадах нового педагогічного мислення, відповідно – зовсім іншої педагогіки. І тоді власне моральні завдання виховання можуть бути адекватно виконані.

Ключові слова: освіта, самопізнання, етика, совість, нове педагогічне мислення.

Oleg Kurtiy

SELF-KNOWLEDGE IN EDUCATION: THE ETHICAL DIMENSION

The article reveals the ethical dimension of self-knowledge in the educational process, while the concept of «self-knowledge» is taken as an important category of philosophical and educational discourse. The means of achieving the set goal is theoretical dialectics in its classical version, expressed through the necessary categorical connections. Thus, it is understood as logic and theory of knowledge, brought to ethics, aesthetics, and thereby to thinking pedagogy. The article substantiates the idea that within the framework of new pedagogical thinking, all education can be revealed as a process of self-knowledge of both participants in pedagogical interaction. Self-knowledge is then interpreted not as some kind of introspection, not as poking around in oneself. Self-knowledge then appears as recognition of oneself in the world, which, in turn, is revealed as culture, as something that is addressed to us. The world of man, of human relations becomes a mirror of myself, and such a mirror is not clouded by my desire for self-affirmation, nor by my arrogance, conceit. The main thing in self-knowledge is not to “know oneself”, but to recognize oneself. In the article, education is understood as the real nourishment of the soul with the spirit, while contrasting the usual concept of “socialization”, which, in our opinion, misleads both theoretical and practical pedagogy, with the successful and profound concept of “co-existential educational community”, within which education as such takes place, since it is here that communication as co-existence simultaneously acts as an event in itself, and not something abstract, indifferent, functional. At the same time, the ethical dimension is interpreted not simply as a «component part» or «direction of education», as it is usually interpreted within the framework of old, traditional pedagogical thinking, but as the very essence of education of the spirit, education in truth, which is especially clearly revealed when considering the philosophical and educational content of the phenomenon of conscience. In order to develop the educational process precisely as self-knowledge, it is necessary to reorganize it on the principles of new pedagogical thinking, accordingly, a completely different pedagogy. And then the moral tasks of education can be adequately fulfilled.

Keywords: education, self-knowledge, ethics, conscience, new pedagogical thinking.

Постановка проблеми. Катастрофічний стан освіти в сучасній Україні гранично актуалізує філософсько-освітній дискурс як у пошуку причин занепаду цієї сфери, так і у теоретичному визначенні

шляхів розв'язання накопичених суперечностей. На нашу думку, слід вводити самопізнання в якості категорії філософсько-освітнього дискурсу. І серйозно замислитись стосовно самого морального стану освітнього процесу.

Стан розробки проблеми. У вітчизняних публікаціях самопізнання в освітньому процесі розглядається зазвичай достатньо поверхово. Зокрема, такі дослідники, як Л. Подкоритова та В. Гаврилькевич [8] виокремлюють такі компоненти самопізнання, як самосприймання, рефлексія, самооцінка, самоспостереження і самоаналіз, що засвідчує вузько-психологічне тлумачення самопізнання в освіті. Огневюк В. більш розгорнуто тлумачить самопізнання як знання про особливості психічних станів, в тому числі про свої переконання, бажання і відчуття. Цей термін також використовується для позначення зусиль особистості самостійно набути нових знань і навичок, постійно удосконалювати свою індивідуальність. Самопізнання – це шлях до досконалості. Самопізнання – це вивчення особистістю власних психічних, фізичних і духовних особливостей, осмислення нею самої себе. Самопізнання, таким чином, тлумачиться як сприйняття й осмислення своїх дій та переживань. Людина у процесі самопізнання пізнає свій внутрішній світ і раціонально, і емоційно [7, с. 24-27]. «Самопізнання має украй важливе значення для освіти, оскільки без розуміння людиною самої себе, свого потенціалу та устремління, тобто своєї внутрішньої сутності та її відношення до світу, вкрай важко визначати пріоритети в освіті» [7, с. 30]. Аносова А. В. аналізує самопізнання та самовдосконалення як складові процесу формування комунікативної культури індивіда [1]. Так само тлумачать самопізнання в освіті автори посібника «Концепція самопізнання в навчанні молодших школярів» [5]

Найбільш глибокою нам видається стаття Марини Култаєвої, де розглядається зв'язок виховання та самопізнання крізь аналіз ідей Григорія Сковороди та Й. Фіхте [6]. Дуже цікавим є ствердження авторки, що «освітні інституції, передусім у Європі, на думку Г. Сковороди, або забули про свою виховну гуманістичну місію, або спотворили її зміст у гонитві за модними нововведеннями. Адже головним завданням і зобов'язанням людини перед собою і суспільством є трансформація матеріального у духовне, тваринного у людяне» [6, с. 19]. Самопізнання – це насамперед відкриття в собі духовної людини, що передбачає серйозну роботу над собою [6, с. 19]. Важливо підкреслити важливість висновку авторки: «Концептуалізація самопізнання у педагогічній площині, як свідчать теоретичні розвідки Сковороди і Фіхте, поглиблює розуміння ролі само виховання і самоосвіти у самореалізації особистості» [6, с. 32].

З англomовної наукової літератури варто виділити статтю С. Рьодля (Rödl Sebastian) [9], який розрізняє форми життя за принципом самопізнання, і тоді знання – це не просто складова частина людського життя, але «людське життя – це знання про себе», тобто людину людиною робить освіта, вибудовування людини.

Проте, на нашу думку, у наукових дослідженнях відсутнє розуміння самої освіти як самопізнання у глибинному, метафізичному сенсі.

Мета статті. У статті ставиться мета розкрити етичний вимір самопізнання в освітньому процесі у контексті нового педагогічного мислення, при цьому концепт «самопізнання» береться як важлива категорія філософсько-освітнього дискурсу.

Виклад основного матеріалу. Передусім варто окреслити основні характеристики нового педагогічного мислення. Ми будемо спиратись на ідеї дрогобицького дослідника В. С. Возняка [4]. Старе, традиційне педагогічне мислення суцільно орієнтоване на суб'єкт-об'єктну модель педагогічної взаємодії, функціональні, речовні виміри освітнього процесу придушують духовно-душеву реальність, зміст освіти постає простим «матеріалом» для засвоєння. На протигагу такому мисленню нове педагогічне мислення суцільно орієнтоване на суб'єкт-суб'єктні стосунки. Воно забезпечує верховенство духовно-душевних вимірів людського буття над усілякими функціональними завданнями. У контексті нового педагогічного мислення активуються творчі, олюднювальні потенції «третього суб'єкта» освітнього спілкування, тобто власне культури як такої.

У широкому смислі слова освіта постає процесом набуття індивідом образу і подоби людини, процесом становлення власне людської суб'єктивності. Зазвичай освіту тлумачать як навчання і виховання: здобуття знань про світ (навчання) та «прищеплення» відповідних цінностей (виховання). Насправді ж усе набагато складніше. Варто розглянути освіту як *дійсний спосіб самопізнання*.

В.В. Бібіхін відомий напис на фронтоні давньогрецького храму в Дельфах («Пізнай себе») перекладає інакше: «Впізнай себе. Це ти». У контексті ідей цього мислителя самопізнання не варто

тлумачити звужено – як зосередження на особливостях свого «я», на уподобаннях, рисах характеру, звичках. Не треба самопізнання розуміти лише як інтроспекцію, як зосередження на собі самому.

Найважче, але й найпотрібніше для людини – *впізнавати себе у світі*. До речі, і у ворожих, чужих соціальних структурах, оскільки вони у кінцевому рахунку – твій спотворений та вкрай відчужений образ. А яким чином віднайти свій справжній образ, образ *самого себе справжнього*? Саме у культурі, у класичній високій культурі як культурі високого, адже така культура – для тебе і *про тебе*, саме про тебе. Однак є неодмінна умова: з нею *треба зустрітись* і зустрічатись повсякчас, суцільно, дихати саме нею. Дихати свіжим і справжнім повітрям духу. Твори світової літератури – це все про тебе. Твоє дзеркало. Ти бачиш себе в ньому з усіма своїми гріхами, недоліками, але – й достоїнствами. Ось саме до такого розуміння, до такого *переживання* має доводити учня кожна зустріч з культурою в освітньому процесі.

За такого розгортання справи ти *впізнаєш себе у світі людини, пізнаєш себе* – ще не знайденого, Ти набуваєш образу і подоби людської. Стаєш у мученицьких спробах такою людиною.

Однак може виникнути досить складне запитання. Виховання як живлення духом починається з перших моментів народження дитини. І якщо виховання тлумачити як самопізнання, то *хто* ж насправді пізнає (впізнає) себе з самого початку онтогенезу, адже ще не сформувалось власне «я»? Спробуємо поміркувати над цим.

Новонароджене немовля сприймає оточуючий її світ лише в міру *власної активності*. При цьому її активність, як це не парадоксально, є відверто знаряддевою. Тобто – суто *людською*, не тваринною. Найближчі дорослі постають життєво необхідними *органами* (і в цьому сенсі – знаряддями) її, дитинки, життєдіяльності, якими вона досить активно керує, спочатку для забезпечення своїх суто вітальних нужд. Одразу ж утворюється певна спільність, *«освітня спів-буттєва спільність»* (тут і спів-буття, і справжня *подія*, щось гранично значиме), якщо вжити вдалий концепт відомого психолога В. І. Слободчикова. Зміст цього концепту ретельно проаналізовано у статті С. С. Возняка та В. В. Лімонченко [10]. І в контексті цієї спільності дитина крок за кроком освоює, розпредметнює специфічно людські форми, способи спілкування і діяльності, вона *зріднюється* з ними. Вони одразу ж перекидаються «назовні», крізь них і саме ними дитинка бачить речі і ситуації. Цей процес невідпинний, безперервний, кумулятивний. Саме так, у процесі *спільно-розподіленої діяльності* (концепт культурно-історичної школи у психології) й відбувається формування суб'єктивності, людської душі. Хіба це не самопізнання? Хіба це не виховання?

Якщо ж істотність виховання тлумачити як деяку *«соціалізацію»* (як адаптацію індивіда до цінностей і норм існуючого соціуму), то жодного самопізнання ми не побачимо. Лише засвоєння чогось зовнішнього, чужого, якому треба підкорюватись. Якщо ж виховання вбачати у засвоєнні тих чи інших «цінностей», то яким чином у їх змісті можна побачити своє, віднайти себе? Перебування чогось у статусі «цінності» не передбачає розпізнання «ти-подібного» та «воно-подібного» буття, якщо вживати терміни філософії Мартіна Бубера. Адже самопізнання відбувається лише за ситуації *зустрічі* з «ти». Не адаптації, не підкорення, а саме *зустрічі*, де працює не логіка причиновості, детермінізму, а все трапляється як *одкровення*. Одкровення змісту певної реальності, у якому ти впізнаєш самого себе.

Річ у тім, що людина з самого свого народження *саму себе* «знаходить» *поза собою*, поза своїм тілом – у по-людськи влаштованому світі стосунків і речей, обставин і ситуацій. І те, що було «поза собою», стає своїм, о-своєним, стає собою. Для дитинки *зустріч* (за М. Бубером) зі світом так чи інакше стає *зустріччю з собою*. Саме це й є, на наше переконання, найбільш істотним, важливим у процесі виховання.

Зазвичай розводять навчання і виховання – ніби це якісь різні процеси, які, звісно, треба тримати у єдності. Проте головне у навчанні – вчитися бути людиною, ставати людиною. А по суті це й виступає вихованням. Вихованням як навчанням, навчанням як вихованням. Якщо пригадати слушну думку Мартіна Гайдеггера, то виходить, що вчитися аж ніяк не означає певним чином поповнювати багаж знань, озброюватися корисною для подальшого життя інформацією, а вирушати в путь, протягом якого *наші справи та вчинки* (тобто *вся* наша природа, *істота*, а не просто свідомість, інтелект) *приводиться у відповідність*. З чим? – А з тим, що для нас у тому чи іншому випадку *звернене за істиною*. Тобто приводити себе у відповідність не просто з чимось зовнішнім, покладеним перед нами, а з таким якимось дивним, загадковим, яке мало того, якимось звернене до нас, *звертається до нас*, а й здійснює це «за істиною», за *своєю істиною*.

Таким чином, той зміст, із яким індивід має привести себе у відповідність у процесі виховання, обов'язково повинен бути *зверненням* до суб'єкта. Якщо такого звертання (з боку змісту) немає, то виховання виглядатиме простою адаптацією до чогось суто зовнішнього. Але й потрібне *звертання з боку самого суб'єкта*, інакше зміст не увійде у самі структури його душі, не зачепить істотні виміри його натури. На нашу думку, подібне звертання до зверненого до нас повинно бути притаманне і вихователю, і вихованцю. Це має бути спільність, *єдність у звертаннях*. Лише тобі може відбутися *зустріч* із тим, що повинно проникнути в душу, зачепити душу. Тому потрібно йти назустріч, бути готовим до зустрічі зі суттєвим, істотним (а не просто прагматично корисним) щоб, власне, **зустрітись із самим собою**.

Може виникнути певне непорозуміння. Де ж шукати самопізнання у навчальних предметах природничого циклу? З гуманітарними дисциплінами нібито все ясно, а як бути з природничими? Відомий вчений Юрій Афанасьєв якось сказав, що ми вчимо дітей у школі математики, а треба – *вчити математикою*. Цю тезу можна розгорнути: вчити історією, вчити літературою, вчити біологією і так далі. Саме так можна доводити навчання до самопізнання. На нашу думку, і математика, і фізика, хімія та біологія певним чином істотно причетні до самопізнання. Ось так влаштований світ, у якому я живу, такими є його закони, які непереборні і сильніші за мене. Яким же чином к такому світі могло з'явитись моє «я» і чи є місце в світі для мене? З іншого боку, у процесі зустрічі з подібними навчальними предметами може виникнути відчуття, що я таки здатний розв'язувати складні, спочатку незрозумілі завдання. Значить, я до чогось таки здатний! Треба тільки докласти зусиль. Мабуть, без докладання зусиль, зосередженості, напруження власної волі і в інших справах я нічого путнього зробити не зможу...

Географія дозволяє відчувати свій зв'язок з Батьківщиною та свою причетність до великого світу інших країн та народів. Вивчення з історії повинно доводити учня до переживання – «Це ж моя біографія!». Як казав Гегель, історія філософії показує нам не становлення чужих нам речей, а *наше власне становлення*. Ось де істинне самопізнання! Якщо ж зазвичай всі предмети викладаються і вивчаються як певні «чужі нам речі» (котрі, можливо, колись нам знадобляться в житті для використання), то самий навчальний процес відбувається у відчуженій від живої суб'єктивності учня формі.

Якщо освіта піднімається (або заглиблюється) до самопізнання, вона набуває своєї дійсної сутності та призначення. Тільки таким чином індивід може піднятися над собою, *зростати*, зустрічаючись із самим собою ще невідомим, не знайденим. Тут – і тільки тут – може відбуватися самозміна, без якої й відсутнє виховання як таке і навчання як таке. Само-виховання й є саме вихованням. Талант та мистецтво вихователя полягає виключно у доведенні виховної ситуації до подібного розгортання.

До істотних характеристик нового педагогічного мислення належить відновлення цілісності виховання, подолання суто розсудкового розриву його на так звані «напрями». Згідно концепції В. С. Возняка у контексті нового педагогічного мислення є сенс говорити не про «моральне виховання», а про моральнісність усього виховання як такого, не про «естетичне виховання», а про чуттєву насиченість та самоцільність (власне естетичність) *виховання* як такого, не про так зване «трудове виховання», а про діяльнісний характер усього виховання. Це – радикально інший підхід до розуміння способу поєднання різних вимірів виховного процесу. А тут не «поєднання», а істотне взаємопроникнення [4].

В.С Возняк слушно стверджує, що все виховання повинно здійснюватись як моральнісний процес розгортання саме суб'єкт-суб'єктних стосунків, всередині яких кожна особистість аж ніяк не може виконувати роль простого «об'єкта прикладання педагогічних зусиль». Адже тут суб'єкти сутнісно причетні одне до одного і людського роду (досвіду культури). Саме так оберігається, вироблюється й стверджується суверенність особистісного буття.

Якщо моральнісний зв'язок вчителя та учнів не побудований, тоді їх стосунки стають функціонально-службовими, підпорядкованими зовнішній доцільності. Тоді діти навчаються формально виконувати певні правила, але душею своєю вони перебувають в іншому, там, де затишно, власне «душевно». Жодні курси з «етики», «задушевні» бесіди, заклики і вмовляння відверто безсилі.

Тут особливо треба теоретично розрізняти пораль та моральнісність В. С. Возняк зауважує: «У сучасному вітчизняному філософсько-етичному дискурсі відсутня традиція розпізнання моралі та моральнісності... Проте як засвідчує досвід, таке нерозрізнення так чи інакше призводить до підміни, до редукції моральнісності до просто моралі. Так само, як нерозрізнення культури і цивілізації зводить першу до другої, нерозрізнення розсудку і розуму редукує розум до розсудку. Розсудок існує

поза мораллю й водночас «користується» нею. Для розуму ж моральнісність... не може не бути його власним виміром. Коли розсудок дає чомусь моральну оцінку, він просто підводить окреме (вчинок, стан, подію) під абстрактно-загальне (моральну норму), і тоді впливає або осуд, або схвалення. А звідси – недалеко й до чисто розсудкового моралізування, суть якого в представленні морального прагнення за образом та подобою раціонально організованої зовнішньо-предметної діяльності. Перенесення логіки доцільності в мораль надає виключної розсудковості моралізуванню. Мораль так саме є тиранічною, як і розсудок. Саме це має на увазі Лев Шестов, коли писав: “Допомогти людині етика не в змозі, але, ми знаємо, вона має достатньо засобів, щоб замучити того, хто не догодив їй”» [3, с. 31].

Існують різні концепції стосовно розпізнання моралі і моральнісності (у Гегеля, Е. В. Ільєнкова, А. С. Канарського, В. І. Толстих, В. С. Біблера та ін.). Сам по собі розсудок нечутливий до розпізнання моралі та моральнісності. За В. С. Біблером чітко проступає розсудкова ангажованість моралі, яка є зсохлою в норми та приписи форма моральнісності. Мораль – це скріпи повсякденного життя, що забезпечують його автоматизм. Моральнісність же «втілюється не в моральні норми, але в безвихідні перипетії вільного особистого вчинку» [3, с. 34].

Розмова про відмінність моралі та моральнісності є необхідною саме у контексті самопізнання. А у сфері *просто моралі* самопізнання практично відсутнє, проте у царині власне моральнісності самопізнання постає необхідним моментом здійснення саме такого стосунку. Тут людина впізнає себе з необхідністю, знаходить себе.

До речі, В. В. Бібіхін, перекладаючи давньогрецьку літеру Е (іпсилон) з напису на фронтоні дельфійського храму як «це ти» (*tattvam*) зауважує, що основою моралі є ось це містичне – це ти (*tattvam*) [2]. «Впізнай себе – це ти».

Навряд чи викличе сумнів теза про те, що основні етичні поняття (категорії) так чи інакше постають способами людського самопізнання. Добро і зло, благо, совість, честь, гідність, щастя у своєму категоріальному значенні є тими формами, якими людина зрощується з реаліями буття, насамперед – людського буття і розкриває для себе способи своєї присутності у проблемному полі співвідношення належного та наявного.

Проблематика совісті постає осередком, серцем усієї нелегкої справи виховання. Що ж таке виховання за своєю істиною? Аж ніяк не «соціалізація», «прищеплення правильних цінностей», «засвоєння норм і правил» тощо. Виховання – це живлення духом. Проте і дух буває різним. Може бути і злий дух, дух зла. Або занепалий дух, зіпсутий дух, «душок». У позитивному сенсі виховання – це живлення духом правди, живлення правдою, розвиток совісті, спонукання жити за совістю.

Щоб наші діти вірили в любов та совість, у те, що саме вони – любов та совість – правлять світом, обов’язково треба, щоб ми самі, батьки, педагоги, вчителі, просто дорослі – вірили в любов та совість. Якщо ми хочемо, щоб наші діти вирости добрими та чесними людьми, то, значить, мало бути такими щодо дітей, хоча це важко. Але треба ще й вірити в любов та совість – і простішого способу досягнути своєї мети у вихованні немає.

Я вважаю, що саме такий підхід до феномену совісті здатний перетворити і любов, і совість на потужні і вкрай необхідні форми самопізнання, причому – як дитини, так і дорослих. Самопізнання, узятого не вузько-психологічно як деяка інтроспекція, а самопізнання як впізнання себе у світі. Світ людини, людських стосунків стає дзеркалом мене самого, і таке дзеркало не замулене ані моїм прагненням до самоствердження, ані моєю зарозумілістю, пихатістю, якоюсь нечуваною «ідентичністю».

Висновки. Розгляд етичного виміру самопізнання в освіті в контексті нового педагогічного мислення виводить нас на найгостріші проблеми виховання і вказує реальні, продуктивні шляхи формування морального світу дітей та учнів. Дитина, що входить у людський світ, повинна крок за кроком впізнавати саму себе в цьому світі, в інших людях, і лише тоді вона не буде ставитись до них лише як до засобу, не буде суцільно стурбованою лише «своїм», егоїстичним.

Література:

1. Аносова А. В. Самопізнання та самовдосконалення як складові процесу формування комунікативної культури індивіда. Режим доступу: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=3361
2. Бібіхін В. В. Впізнай себе. Режим доступу: https://t.me/sokrat_online/791
3. Возняк В. С. Проблема розпізнання моралі та моральнісності. Суперечності взаємодії моралі і права в сучасному суспільстві: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 22 травня 2020 р. / НІОУ ім. Ярослава Мудрого. Харків: Друкарня Мадрид, 2020. С 31-35.

4. Возняк В. С. Співвідношення розсудку і розуму як філософсько-педагогічна проблема: Монографія. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2008. 357 с..
5. Концепція самопізнання в навчанні молодших школярів. Режим доступу: https://stud.com.ua/145072/psihologiya/kontseptsiya_samopiznannya_navchanni_molodshih_shkolyariv
6. Култаєва М. Виховання і самопізнання: до актуальності філософсько-освітніх ідей Григорія Сковороди і Йоганна Готліба Фіхте. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2022. 28 (2). Режим доступу: 732-Article Text-1183-2-10-20230209 (1).pdf
7. Огневюк В. *Ідея освіти та її феномен*. Режим доступу: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/44410/2/V_Ognevyuk_Lektsiya_2_FSGN.pdf
8. Подкоритова Л., Гаврилькевич В. Компоненти самопізнання здобувачів вищої освіти бакалаврського і магістерського рівнів. *Psychology Travelogs*, (1), 15–31. Режим доступу: <https://doi.org/10.31891/pt-2022-1-2>
9. Rödl Sebastian. Teaching, Freedom and the Human Individual. *Journal of Philosophy of Education*. 2020. Vol. 54. No. 2. P. 296. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-9752.12415>
10. Voznyak S. S., Livoncheyko V. V. The Co-Existential Educational Community and Culture. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2021. Nr 20. P. 52-68.